

IDENTIFICACIÓ I RESCAT DE DOS TOPÒNIMS DE LA RIBERA D'EBRE CITATS PER AL-IDRISI (SEGLE XII): L'AIGUADÍ/L'EGUADÍ/WADI AL-RAMAK I L'ALFALIG/HISN 'FLIŠ

Dolors Bramon

Tots els estudiosos que s'han ocupat de l'obra geogràfica d'al-Idrisi (1100-1166) coincideixen a assenyalar que no és gaire precís en la descripció de les terres catalanes o que, si ho és, força vegades els topònims que esmenta ens han arribat amb grafies tan deformades que resulten difícils d'identificar. Efectivament, els diversos estudis i edicions que s'han fet -des de fa ja 200 anys- de la seva obra *Nuzhat al-muštaq* o *Recreació del qui desitja recórrer els països*, deixen encara molts topònims per desxifrar¹. Recentment ha estat editat i estudiat el seu *Uns al-*

¹ J. A. CONDE, Descripción de España de Xerif Aledris conocido por el Nubiense, con la traducción y notas de ..., Imprenta Real, Madrid 1799; E. SAAVEDRA, La geografía de España del Edrisí, Madrid 1881 (reedició, IDRISI, Geografía de España, Anubar, Valencia 1974, 69-152); A. BLÁZQUEZ, Descripción de España por Abu-Abd-Alla-Mohamed-al-Edrisi (obra del siglo XII), Imprenta y litografía del Depósito de la Guerra, Madrid 1901 (reedició IDRISI, Geografía de España, 155-215); R. DOZY i M. J. DE GOEJE, Description de l'Afrique et de l'Espagne, par Al-Idrisí, Leiden 1866 (reedició del text àrab, IDRISI, Geografía de España, 15-65); P.A. JAUBERT, La Géographie d'Édrisi. Traduite de l'arabe d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Traduction complète du Kitab Nuzhat al-muštaq, ou Kitab al-Rujar, terminé en 1154 (548 H), "Récreation de celui qui désire parcourir les Pays" par Abu 'Abd-Allah Muhammad al-Idrisi, vers 1099-1165, accompagnée de notes explicatives et philologiques, 2 vols., Philo Press, Amsterdam 1975 (reimpressió de l'edició de Paris 1836-1840); F. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, Estudios de Geografía española, Polifemo, Madrid 1994 (recull de diversos articles publicats a la revista "Al-Andalus" entre els anys 1939-1959, i on es fixa la grafia del seu segon cognom, escrit, a vegades, amb jota); C.E. DUBLER, Los caminos de Compostela en la obra de al-Idrisi, "Al-Andalus", XIV (1949), 29-122 i ID, Las laderas del Pirineo según Idrisi, "Al-Andalus", XVIII (1953), 337-373.

muhag wa rawd al-furag o *Esbarjo de cors i prats de contemplació*², que avui i aquí consideraré. Aquesta obra, que és un complement de l'anterior, inclou nous topònims i, sovint, corregeix, tot millorant-les, les distàncies assenyalades entre alguns punts. Es tracta d'un text difícil, amb força errors i repeticions (de l'autor i/o dels copistes) i on, a vegades, es confonen les grafies d'alguns topònims amb altres de semblants. La seva principal dificultat prové del fet que, en manca-hi punts diacrítics i vocals, nombrosos topònims resulten il·legibles. El seu editor i traductor al castellà ha fet una gran tasca³, però, lamentablement, hagué de deixar també alguns noms de lloc per identificar i, en d'altres casos, sembla que ha fet alguna correcció als manuscrits d'acord amb les seves interpretacions, que no sempre han estat afortunades.

Al-Idrisi (fol. 161) hi descriu un "altre" itinerari que anava de Tortosa fins a Saragossa (és evident que la ruta principal era la fluvial⁴), i escriu que "de Tortosa a *wadi al-Ramak*⁵ hi ha una etapa". El significat de l'àrab *wadi al-Ramak* és el de "riu de les Egües" i crec que no és altre que el topònim deformat en "L'Aiguadí" i que en època medieval corresponia a una partida, una font, una devesa i un barranc situats en un ampli meandre del riu Sec (o riera del Comte), en el límit dels termes de Ginestar i de Rasquera (Ribera d'Ebre). La documentació cristiana s'hi refereix també com a camí (o etapa d'un camí), tal i com mostren les expressions "la carrera qui va al Alaguadí" i "la carrera de l'Aguadí" que figuren en els capítols XXXVI i

² JASSIM ABID MIZAL, *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhag wa rawd al-furag (Solaz de corazones y prados de contemplación)*, CSIC, Madrid 1989. Per canvis administratius, aquest estudiós porta des del 2 de juliol del 1993 el nom de Jasim Alubudi Abid (cf. J. ALUBUDI, *Dos viajes inéditos de Safwan b. Idris, "Sharq al-Andalus"* 10-11 (1993-1994), 211-243, notes 2 i 76).

³ En paraules de Mª J. VIGUERA, que prologa l'estudi de Mizal, aquest treballà a partir de l'edició facsímil dels dos manuscrits conservats d'aquesta obra d'al-Idrisi, publicada per F. SEZGIN a Frankfurt (1984) i ambdós manuscrits estan "en un estado de transmisión textual tan desastrosa que apenas hay topónimo con el nombre sano".

⁴ El mateix autor la descriu, tot baixant des de Saragossa i passant per la fortalesa de Chiprana (*G. bra*, variant *H. m. du*, i identificada per Dozy-De Goeje), i "cap on el riu s'ajunta amb el Cinca [és a dir, Mequinensa] i Tortosa", i assenyalant dues etapes o cinquanta milles entre ambdues darreres poblacions. Cf. AL-IDRISI, *Nuzhat al-muštaq*, V, p. 538. Cito segons l'edició completa d'E. CERULLI *et alii*, *Opus Geographicum, sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant"*, Istituto Universitario Orientale di Napoli-Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 9 vols., Neapoli-Romae 1970-1984.

⁵ L'editor (cf. núm. 456) anota que potser es tracta d'una grafia corrupta (*wadi al-R.t.l*) que indicaria el barranc de Rartall. Aquest barranc, situat entre Batea i Vilalba dels Arcs, no tindria cap sentit en aquest itinerari.

XXXXI, respectivament, d'unes ordinacions de la vila de Rasquera del 1573⁶. Així, doncs, si fos certa, com crec, aquesta hipòtesi, el topònim en qüestió hauria d'escriure's L'Eguadí i no pas "L'Aiguadí". La confusió s'explica perquè, com és sabut, alguns derivats del nom de la femella del cavall han sofert modificacions per corrupció popular que els ha assimilats amb el terme "aigua". Aquest és el cas, per exemple, "d'eguader, 'el que mena l'eguada' que s'ha mantingut en el cognom Aguader, a vegades transformat bàrbarament en Aiguader", segons Coromines⁷.

La identificació de *wadi al-Ramak* = L'Aiguadí/L'Eguadí permet resoldre els problemes que planteja la immediata continuació d'aquest fragment: de *wadi al-Ramak*, l'itinerari segueix textualment cap a "*hisn 'fliš*, vora el riu Ebre, a *hisn Ad kun*, vora el riu, a Mequinensa (*Miknasa*), [també] vora el riu, i fins a Saragossa, [amb un total de] cinc etapes". L'editor, que ja assenyala que aquest final de paràgraf és corrupte, tradueix *hisn 'fliš* per Flix (Ribera d'Ebre), identificació que distorsiona la durada de les etapes que segueixen i que l'obliga a identificar, erròniament, *hisn Adkun* amb Faió (Ribera d'Ebre), que es troba, efectivament, entre Flix i Mequinensa (Baix Cinca) i a la confluència de l'Ebre amb el Matarranya. Sortosament, el mateix al-Idrisi, més endavant (fol. 163), escriu ben clar que de Tortosa a Mequinensa hi ha tres etapes, precisió que ens permetrà una millor comprensió de la ruta.

En primer lloc, ja hem dit que s'indica que des de L'Aiguadí/L'Eguadí hom va cap a *hisn 'fliš*, que és a la vora del riu. La indicació és oportuna perquè per anar de Tortosa cap amunt i per l'esquerra de l'Ebre, el camí es desviava, primer, cap a l'est tot rodejant la serra de Cardó i no es tornava a trobar el riu fins passat L'Aiguadí/L'Eguadí. Caldrà, doncs, identificar aquest topònim *'fliš*, que crec que, juntament amb L'Aiguadí/L'Eguadí constituïa la primera de les etapes esmentades en la ruta que ara ens ocupa. Des del punt de vista filològic, i donat que l'arrel *fliš* no existeix en àrab, es pot pensar en un nom romanç que, d'acord amb Coromines, haurà d'ésser el llatí *flexus*, *-us*, com a indicatiu d'una curvatura o sinuositat del riu i que s'ha conservat en la toponímia catalana en el nom de la població de Flix⁸. També caldrà que contemplem la possibilitat que es tracti d'un error (de l'autor o dels copistes) o bé d'una grafia corrupta (o d'una mala lectura de l'editor, que, com

⁶ Cf. M. J. JASSANS, *Les Ordinacions del 1573 de la vila de Rasquera*, Grup Cultural Rasquera, Rasquera 1984, 13-14. A ID., *Toponímia de Rasquera*, Grup Cultural Rasquera, Rasquera 1988, 27-28, es recullen altres grafies, com *Agadi*, *Aiguadi*, *Aiguadis* i *Ayguadi*. Dec i agraeixo ambdues notícies bibliogràfiques a l'amic i col·lega Ventura Castellvell.

⁷ Cf. J. COROMINES, *DECLC*, s.v. "egua".

⁸ J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, s.v. Flix.

hem dit, potser parteix del coneixement de l'actual topònim Flix, que apareix en d'altres fonts àrabs) de l'àrab *al-halig*, que els diccionaris tradueixen per "golf" però que, més exactament, indica el rabeig d'un corrent, és a dir, un lloc d'aigües tranquil·les⁹. Aquesta darrera possibilitat sembla la més probable donat que hi ha testimonis de l'ús d'aquest terme en època andalusina i també a les vores de l'Ebre. Així, en un capbreu de Tortosa de 1373 figura a Benifallet aquesta denominació com a nom de lloc, tal i com mostren les referències següents, dins la partida d'Aldovesta: "... una sort al Alfàlix de terra campa et figueres ..." i "... un troç de terra campa ab una olivera e figueres que ha en la partida appellada Alffelig ..." ¹⁰.

Per altra banda, i de l'observació del mapa actual de la zona¹¹ es desprèn que aquest *ʾfl_š* (*oh isn al-halig*) hauria d'estar situat a l'actual partida de Sant Vicent (avui terme municipal de Ginestar), a una distància de menys d'un km de la font de L'Eguadí i just enfront de Miravet, és a dir, a la riba esquerra de l'Ebre. I, tal com ens indica el text d'al-Idrisi, hi deuria haver una construcció o torre (per petita que fóra), a la que s'apliqués el terme *hisn*, i que formaria part de la xarxa de talaies de l'Ebre¹². En aquesta partida s'hi han trobat restes romanes, testimoni d'una ocupació pre-andalusina, i encara avui hi ha una ermita medieval, dedicada a Sant Vicent i en ruïnes. Actualment no sembla que es conservi cap record d'aquesta denominació de *ʾfliš* (o *hisn al-halig*) a l'esmentada partida, però un document de primer del juliol de 1223 ens assabenta de l'existència d'una torre enfront de Miravet, és a dir, a la banda de l'Ebre per on anava aquest itinerari. Aquest document llatí suava esmentat recull l'acord entre el bisbe de Tortosa i el capítol de la catedral -d'una banda- i el lloctinent del mestre templer, el preceptor de Ribera i altres frares del Temple -de l'altra- sobre diverses qüestions, entre les quals, la construcció d'una església i

⁹ És en aquest sentit que el Corn d'Or, al Bòsfor, era conegut per al-Halig, en turc actual *Haliç*.

¹⁰ ACA, Reial patrimoni, Batllia general, 317 (fols 49 i 103, respectivament). De nou he d'agrair aquesta notícia a l'amabilitat de V. Castellvell.

¹¹ Cf. *Atles topogràfic de Catalunya 1:50.000*, Enciclopèdia Catalana-Generalitat de Catalunya, 3 vol, Barcelona 1995, II, pàg. 119, i observi's el traçat que segueix actualment la carretera comarcal C 230.

¹² F. CARRERAS i CANDI, *La navegació al riu Ebre. Notes històriques*, 2ª ed., Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993, no l'esmenta, així com tampoc S. BASSOLS, *Una línia de torres vigia musulmanas: Lérida-Tortosa, "Al-Qantara" XI* (1990), 127-154. Aquest autor creu que des de Móra d'Ebre, els senyals creuarien el riu fins a Banyoles (on no hi havia, com diu -seguint una errada de Carreras Candi- la torre de La Fullola, que és al terme del Perelló), per tornar a la riba dreta cap a la torre de l'Almucatem (terme de Benissanet), a Miravet, al desaparegut castell de Rasquera i cap al pic de la Talaia, Benifallet i Som.

cementiri a Miravet i al costat esquerra del riu, que servís, en endavant, de parròquia per Rasquera i Ginestar:

"... statuerunt ut ipsi fratres facerent ecclesiam et cimiterium *apud turrem*¹³ que sita est ante castrum Miraveti ultra flumen Yberi, ad quam convenirent hominis de Genestar et de Rasquera sacramenta ecclesiastica recepturi..."¹⁴.

Un altre document de 16 de maig de 1312 aclareix els possibles dubtes que hi pugui haver en la comprensió del mot "turrem" que, certament, pot ésser sinònim de "soto", terme molt corrent en la documentació de l'època i de la zona com a indicatiu de "parcel·la" o "propietat". Es tracta de la concessió feta pel rei Jaume d'una terra a tots els sarraïns de Miravet i s'hi especifica que se'ls concedeixen "... terras et possessiones que sunt *in soto que est prope turrem*¹⁵ vocatam de sancto Vincencio infra terminos dicti loci..."¹⁶.

Resta clara, doncs, l'existència d'una torre, llavors anomenada de Sant Vicent, a la partida, torre que crec que ha de correspondre al *hisn 'fliš* o *hisn al-Halig* d'al-Idrisi. Finalment, un altre document probablement del mateix any 1312 (i datat a 8 d'abril) ens proporciona la prova documental definitiva que corrobora la nostra inicial suposició. Es tracta de la concessió a un sarraí de Miravet d'una terra erma

"... quod est ultra flumen Iberi in loco vocato l'Alfalig, prout affrontat ex una parte cum Façen Addeni et ex alia cum terra laborata et figuerale supra turre in in olivare Templi et ex alia cum Maffumet Alfiçne et ex alia in parelliata et cum Abrafim Abolabez et cum Exemenelo ..." ¹⁷.

Aquesta correspondència *'fliš* = *al-Halig* = L'Alfalig permet identificar, amb tota seguretat i com a segona etapa, *hisn Adkun* amb Ascó, de grafia molt més propera

¹³ El subratllat és meu.

¹⁴ Cf. P. ORTEGA, *La sociedad de las tierras de l'Ebre: el señorío Templario y Hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (1150-1350)*, Tesis Doctoral, inèdita, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona 1995, volum Anexo, 228. Agraeixo aquesta notícia a V. Castellvell.

¹⁵ El subratllat és meu.

¹⁶ ACA, Cancilleria, Registre 209, fol. 157 v. Dec i agraeixo aquesta notícia al col·lega i amic Pascual Ortega.

¹⁷ Archivo Histórico Nacional, Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Bailía de Miravet, Leg. 8262¹, núm. 21 (Carpeta 610, núm. 80). Una vegada més, he d'agrair aquesta citació a l'amabilitat de P. Ortega.

que no pas Faió. Des d'allà, i després de travessar l'Ebre¹⁸, l'itinerari seguiria cap a Mequinensa -la tercera- per arribar, finalment, a Saragossa. D'aquesta manera es compleixen les tres etapes que assenyala clarament l'autor des de Tortosa fins a Mequinensa. A més a més, i establerta així la ruta, resulta que cadascuna de les etapes fixades cobreix un trajecte molt similar (si bé cal recordar que manca l'esment d'una etapa intermèdia entre Mequinensa i Saragossa, que devia ésser, probablement, Chiprana).

Amb tot això no intento pas invalidar la identificació *hisn 'flig/'flis ?/'qlis ?* amb l'actual població de Flix que va fer F. Hernández Giménez¹⁹ a partir de l'estudi d'altres fonts àrabs i que ha estat acceptada per altres autors, com Vernet i jo mateixa en el cas del *Kitab al-Gugrafiyya*²⁰ d'al-Zuhri²¹. Aquest autor explica que "els habitants de les ribes de l'Ebre, que neix a les muntanyes de Navarra, utilitzen un sistema de senyals lluminosos al llarg de 100 milles" (és a dir, uns 200 km) per tal de comunicar-se. El paràgraf deixa entendre que la xarxa s'interromp i que, després, torna a funcionar "des de *hisn 'fliš* fins a Tortosa". Penso que potser hi cal una revisió.

Tal i com descobrí Hernández Giménez, la *Ihata fi ahbar Garnata* d'Ibn al-Hatib (autor granadí que visqué al segle XIV) recull la notícia de què Flix (*hisn 'flig*) i Siurana [de Prades] (*hisn S .raniya*, variant *Š.raniya*)²² foren conquerides pels

¹⁸ És evident que també es podria haver travessat el riu a Miravet, però llavors al-Idrisi hauria mencionat aquest topònim perquè el coneix i l'esmenta (fol. 165), bo i situant-lo correctament a 8 milles (és a dir, a uns 16 km) del castell de Tivissa. Més endavant (fol. 165) menciona un altre Miravet a tres etapes de Montsó, però, en contra del que creu l'editor, es tracta del que hi ha prop de Bonansa i del Pont de Suert, a l'Alta Ribargorça.

¹⁹ F. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Sobre los topónimos árabes correspondientes a los actuales "Santaella", "Coruche", "Flix" y "Ciurana"*, "Al-Andalus", XIV (1949), 332-335 (*Estudios ...*, 164-167).

²⁰ Editat per MAHAMMAD HADJ-SADOK, *Kitab al-Dja'rafiyya. Mappemonde du calife al-Ma'mun reproduite par Fazari (III / IX s.) réédité et commentée par Zuhri (VI / XII s.)*, "Bulletin d'Études Orientales", Institut Français de Damas, XXI (1968), 3-313.

²¹ Cf. J. VERNET, *Historia, Astronomía y Montañismo*, Madrid 1981, 19 (reeditat a "Al-Qantara" II (1981), 365-381) i D. BRAMON, *El mundo en el siglo XII. El tratado de al-Zuhri*, AUSA, Barcelona 1991, 145.

²² Aquest topònim és citat per AL-IDRISI, *Uns al-muhag*, fol. 163, amb la grafia *Š.brana* i a una distància de 50 milles de Barcelona; per YAQUT, *Mu' am al-buldan*, III, 321, escrit i vocalitzat *Šabrana*, i per AL-HIMYARI, *Kitab al-rawd al-mi'ar*, 126 (també escrit *Š.brana*). A partir de l'edició i traducció d'aquesta última obra, fou identificat per Lévi-Provençal amb Chiprana i, des de llavors, els diversos estudiosos que han tractat d'aquest

cristians l'any 543/1149. Al seu torn, la ja esmentada *Geografia* d'al-Zuhri (andalusí, probablement d'Almeria, que visqué al segle XII) i la *Tuhfat al-muluk wa-l-raga'ib bi-ma fi-l-barr wa-l-bahr min al-^caga 'ib wa-l-gara'ib* d'Ahmad b. ^cAli al-Mahalli (autor marroquí del segle XVI, que el copia) citen un *hisn 'fliš* (variants '*qliš*/*bliš*) des del qual existia una xarxa d'intercanvi de senyals lluminosos fins a Tortosa. En aquest cas, és molt possible que correspongui al mateix *hisn 'fliš* (o *al-halig* ?), és a dir, l'Alfalig del que ens parla al-Idrisi, autor contemporani d'al-Zuhri.

Per acabar, i en un altre ordre de coses, crec que val la pena de fer una petita correcció a l'article "Flix" de l'*Onomasticon* del Dr. Coromines, segons el qual l'autor oriental Yaqut (m. 1229) també hauria inclòs el nom d'aquesta població en el seu *Diccionari dels països*, o *Mu^c gam al-buldan*²³. Efectivament, hi figura l'entrada d'un topònim escrit i vocalitzat *Fališ*, que és descrit²⁴ com "una de les alqueries de *Numruqa* [?], a l'est d'al-Andalus". Afegeix que n'eren originaris els ulemes Muhammad b. ^cAbd Allah b. Muhammad b. Muluk al-Tanuhi al-Fališi i Abu ^cUmrān Musā b. Bahig al-Fališi, conegut també per el Cec. Per una banda, és evident que la grafia *Fališ* no coincideix amb el *hisn 'fliḡ* /Flix que va caure en mans cristianes a mitjan segle XII i, per l'altra, tot i amb l'evident corrupció del terme *Numruqa*, sembla que correspon a una mala grafia de *Lawraqa*, actual Lorca, tal i com sosté M. Arcas Campoy que identifica *Fališ* amb l'actual Felis o Felix, a uns 12 km. de Lorca²⁵. En qualsevol cas, i tornant al tema que avui ens ocupa,

topònim han seguit aquesta interpretació errònia. Cf. les raons per a la seva identificació correcta amb Siurana a D. BRAMON, "Identificación de algunos topónimos de la diócesis de Tortosa citados por al-Idrisi", *Homenaje a D. Emilio García Gómez*, El Cairo 1998 (en premsa).

²³ Extreu la citació J. ALEMANY BOLUFER, *La Geografía de la Península Ibérica en los escritores árabes*, "Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino" (Granada) IX (1991) i X (1920), 97.

²⁴ Hi ha una edició de F. Wustenfèld, 6 vols., Leipzig 1886-1873, però cito segons una edició anònima en 5 vols. i sense data, on figura a IV, 276.

²⁵ Cf. M. ARCAS CAMPOY, *El iql_m de Lorca. Contribución al estudio de la división administrativa y a los itinerarios de al-Andalus*, "Cuadernos de Historia del Islam" (Granada), 3 (1971), 85-86. Aquesta identificació també és acceptada per G. ^cABD AL-KARIM, *La España Musulmana en la obra de Yaqut (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus, extraído del Mu^c am al-buldan (Diccionario de países)*, "Cuadernos de Historia del Islam" (Granada), 6 (1974), 232-233. Val a dir, però, que V. AGUILAR, M. A. MANZANO i C. ROMERO, "Biografías andalusíes en las obras de Yaqut e Ibn Jallikan: *Iršad al-arib, Mu^c am al-buldan y Wafayat al-A^cyan*", in *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus I. Editados por Manuela Marín*, CSIC, Madrid 1988,

aquesta alqueria de *Fališ*, citada per Yaqut com a lloc d'origen de dos savis, ha d'al·ludir a una població habitada i difícilment pot fer referència a l'Alfalig de la partida de Sant Vicent, el nom araboandalusí de la qual avui hem recuperat.

235-279, recullen les biografies d'ambdós ulemes (núms. 220 i 288, respectivament) tot acceptant la seva procedència de la població de Flix, sense més.